

TOMASZ BOROŃ, HALINA KRÓLIK, TOMASZ KOWALSKI

ANTROPOMORFICZNA PLASTYKA FIGURALNA
KRZEMIENNA I KOŚCIANA
W SPOŁECZNOŚCIACH PRADZIEJOWYCH
Z ZIEM POLSKICH

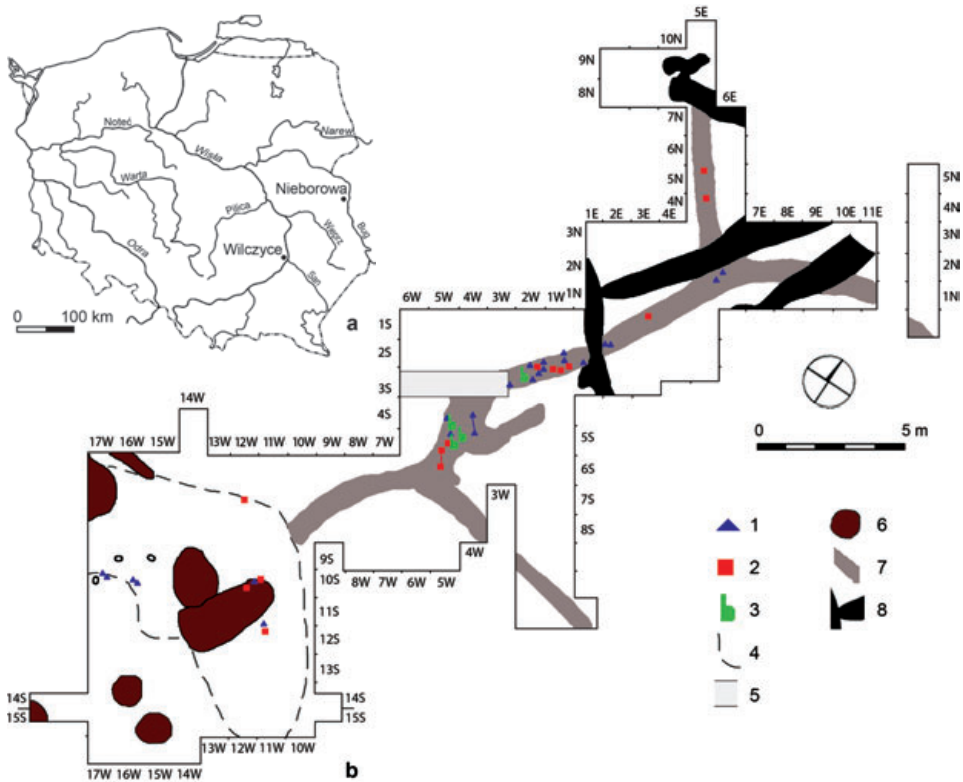
1. WSTĘP

Celem publikacji jest prezentacja sztuki mobilnej stanowiącej jeden z wielu aspektów pozostałości kulturowych społeczeństw prehistorycznych. Krzemienne i kościane figurki ilustrujące schematyczne przedstawienia postaci ludzkich na ziemiach polskich odkryto dotychczas jedynie w Wilczycach oraz Nieborowej. Reprezentują one różne horyzonty kulturowe, jak również odmienna jest ich funkcja oraz znaczenie, jakie pełniły w społeczeństwach pradziejowych. Intencją autorów nie jest jednak próba szukania wspólnych płaszczyzn podłoża kulturowego, a jedynie zaakcentowanie oraz podkreślenie, że surowiec krzemienisty był wykorzystywany w produkcji wytworów sztuki przez wiele tysięcy lat.

Stanowisko Wilczyce, położone w Polsce południowej, na Wyżynie Sandomierskiej (ryc. 1a), zlokalizowane jest na kulminacji wzgórza lessowego znajdującego się nad doliną Opatówki. Odkryto je w roku 1994 (H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczyk 2002). Stacjonarne badania wykopaliskowe były prowadzone od 1998 do 2010 r.¹, a pozyskane w ich trakcie źródła archeologiczne (krzemienne i kościane) wskazują na osadnictwo kultury magdaleńskiej (J. Fiedorczuk, R. Schild 2002). Rezultaty analizy ¹⁴C sytuują je w II stadiale grenlandzkim (górnym najstarszym dryas; J. Fiedorczuk, B. Bratlund, E. Kolstrup, R. Schild 2007, s. 100–102).

Niestety, południowa część stanowiska jest zniszczona przez osadnictwo neolityczne, epoki brązu oraz zagłębienie wodne, które wypełnione jest zażelazonym lessem na wtórnym złożu (ryc. 1b). Brak w nim napływów próchnicznych może świadczyć, że powstało ono jeszcze w późnym glacie.

¹ Badania były finansowane ze środków Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Konserwatora Wojewódzkiego w Kielcach, w latach 2004–2006 z grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 1 H01H 021 27 przyznanego prof. Romualdowi Schildowi, a w latach 2009–2010 wsparła je finansowo także Karpacka Spółka Gazownictwa, Oddział w Sandomierzu. Natomiast opracowanie materiału archeologicznego zostało dofinansowane przez Marszałka Sejmiku Wojewódzkiego w Kielcach.

Ryc. 1. Wilczyce, stan. 10

a – położenie geograficzne stanowisk Wilczyce i Nieborowa; b – dyspersja figurek antropomorficznych w obrębie klina mrozowego na stanowisku Wilczyce 10; 1 – statuetki prawostronne; 2 – statuetki lewostronne; 3 – statuetki kościane; 4 – wymok; 5 – obszar nie badany; 6 – obiekty neolityczne i z epoki brązu; 7 – wypelnisko klina mrozowego z zabytkami; 8 – okopy wojenne.

Opracował T. Kowalski

Fig. 1. Wilczyce, site 10

a – localization of Wilczyce and Nieborowa; b – distribution of anthropomorphic figurines within the ice wedge on Wilczyce site 10; 1 – right-sided figurines; 2 – left-sided figurines; 3 – bone figurines; 4 – soak; 5 – unexplored area; 6 – Neolithic and Bronze Age features; 7 – ice wedge with objects; 8 – wartime trenches.

Prepared by T. Kowalski

Informacje, jakie pojawiły się w literaturze przedmiotu odnośnie figurek, obejmowały jedynie niewielką część kolekcji (J. Fiedorczuk 2001; 2002), dotyczyły systematyki i funkcjonalności (J. Fiedorczuk, B. Bratlund, E. Kolstrup, R. Schild 2007) albo bazowały na znaleziskach powierzchniowych przechowywanych w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Marii Curii Skłodowskiej (dalej UMCS) w Lublinie (T. Wiśniewski 2008).

Stanowisko Nieborowa odkryto w trakcie badań powierzchniowych w latach 1962–1963, zorganizowanych przez Instytut Historii Kultury Materialnej (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii) Polskiej Akademii Nauk pod kierunkiem prof. dr. hab. Waldemara Chmielewskiego. W czasie prospekcji terenowej obejmu-

jącej Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie oprócz Nieborowej odkryto także kilka innych stanowisk znanych z literatury archeologicznej, jak Luta (H. Więckowska, M. Chmielewska 2007) czy Zawołocze (T. Boroń 2006b).

Badania wykopaliskowe na stanowisku Nieborowa rozpoczęto w roku 1964, a zakończono w 1977, pozyskując bardzo różnorodny kulturowo materiał: od schyłkowego paleolitu aż do wczesnej epoki żelaza włącznie (H. Mackiewicz 1968; 1978; T. Boroń 2004; 2006a; 2007).

2. OPIS I CHARAKTERYSTYKA FIGUREK KRZEMIENNYCH I KOŚCIANYCH

2.1. FIGURKI MAGDALEŃSKIE ZE STANOWISKA WILCZYCE

Ogółem w trakcie badań wykopaliskowych oraz powierzchniowych zebrano 54 figurki – 50 krzemienych i 4 kościane (nie wliczono tu znalezisk przechowywanych w Instytucie Archeologii UMCS w Lublinie).

2.1.1. Figurki krzemienne

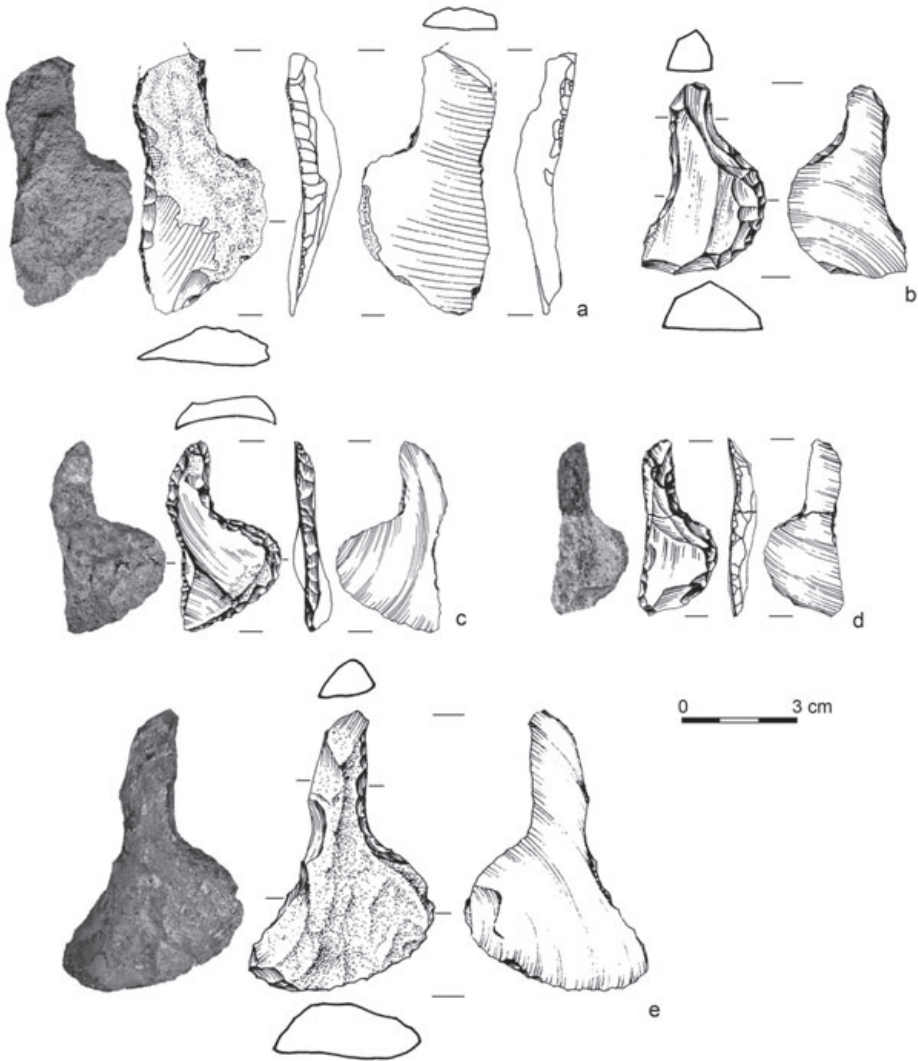
Na stanowisku w Wilczycach znaleziono 50 figurek. Ich podział na prawo- i lewostronne został dokonany na podstawie lokalizacji pośladek. Te pierwsze liczą 27 egzemplarzy (ryc. 2; 5), natomiast drugie – 23 (ryc. 3).

Wykonywane były najprawdopodobniej na stanowisku, ponieważ znajdowane są okazy o różnym stopniu przygotowania. Większość z nich to formy skończone (31 okazów), pozostałe to okazy zaczątkowe, zniszczone lub porzucone w trakcie produkcji (ryc. 4). Figurki wykonywano najczęściej z odłupków (39 sztuk), pozostałe z wiórów.

Kształt figurek uzyskiwano przez stromy, czasami półstromy retusz krawędzi na stronę wierzchnią. Niekiedy pojawia się płaskie załuskanie strony spodniej. Wybierano odłupki lub wióry zarówno z korą jak i bez kory. W zależności od kształtu surowiaka retusz był dookolny lub obejmował tylko fragmenty figurki – tył, przód, ale szczególną uwagę zwracano przy opracowaniu pośladek. Dół plakiety był zaokrąglony lub ostry, ale nigdy nie formowano uda. Sęczek surowiaka znajdował się na dole, u góry lub z boku (przy pośladekach) figurki.

Generalnie schemat produkcji figurek polegał na delikatnym zaznaczeniu biustu poprzez załamanie retuszowanej krawędzi w partii górnej oraz uwydatnieniu pośladek na boku przeciwnym w części dolnej. Bok plakiety, na którym formowano biust, jest przeważnie prosty bądź lekko wklęsły. Natomiast okazy prawostronne dość często charakteryzowały się zaokrągleniem krawędzi w dolnej partii figurki, zlokalizowanym po przeciwnej stronie pośladek (ryc. 2e; 5). Podobny okaz wykonany z agatu znaleziono na stanowisku Bad Kreuznach w Nadrenii – Palatynat w Niemczech (E. Schmid 1972, s. 176).

Długość figurek mieści się w przedziale od 27 do 83 mm. Rysują się trzy zakresy metryczne: najliczniej reprezentowane są figurki, których długość waha się od

Ryc. 2. Wilczyce, stan. 10. Statuetki prawostronne.

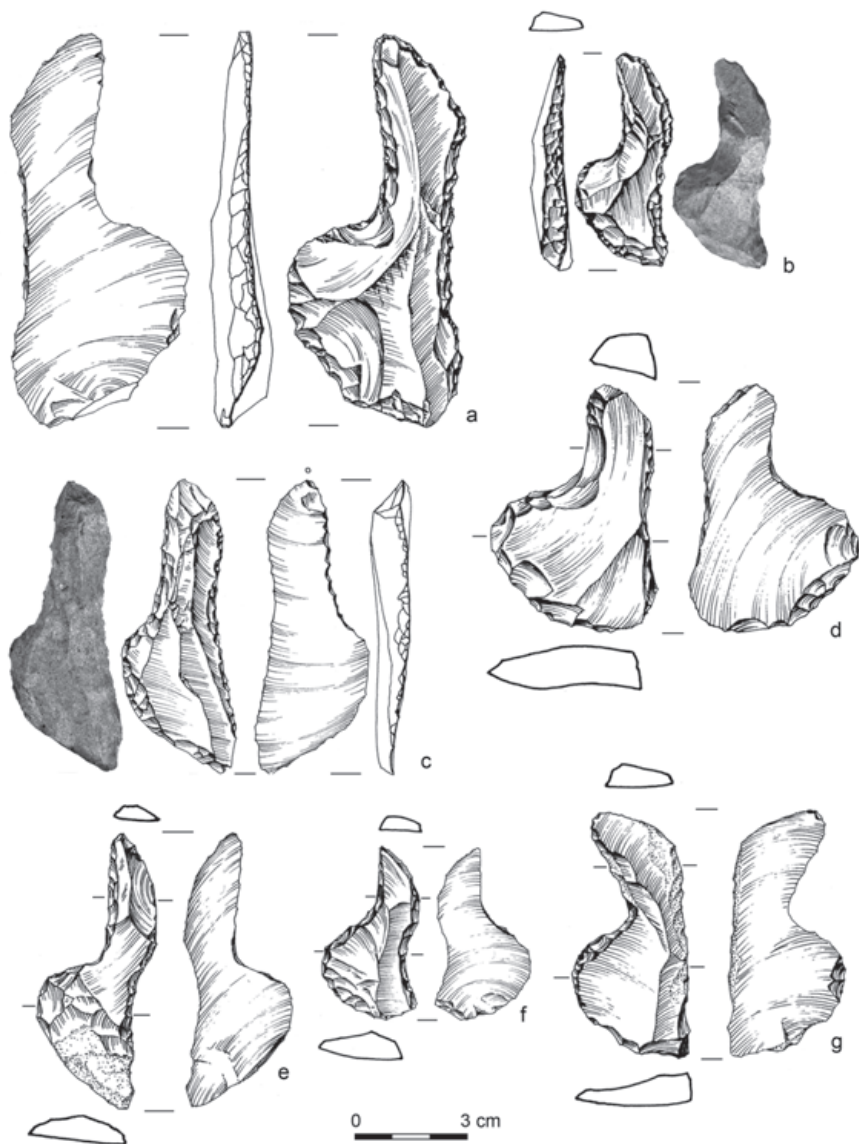
Rys. E. Gumińska i U. Stępień, fot. M. Gmur

Fig. 2. Wilczyce, site 10. Right-sided figurines.

Drawing by E. Gumińska and U. Stępień, photo by M. Gmur

40 do 65 mm, a szerokość od 23 do 44 mm. Drugą grupę, mniej liczną, tworzą okazy nieco smuklejsze, których długość zawiera się między 70 a 83 mm, a szerokość ich mieści się w przedziale 26–36 mm. Trzecią, najsłabiej reprezentowaną grupę, tworzą plakietki małe, o długości od 27 do 39 mm i szerokości od 15 do 20 mm (ryc. 6a).

Plakietki wykonywano z dwóch rodzajów krzemienia: czekoladowego i turońskiego, które były wykorzystywane także powszechnie do produkcji narzędzi wiórowych i odłupkowych.

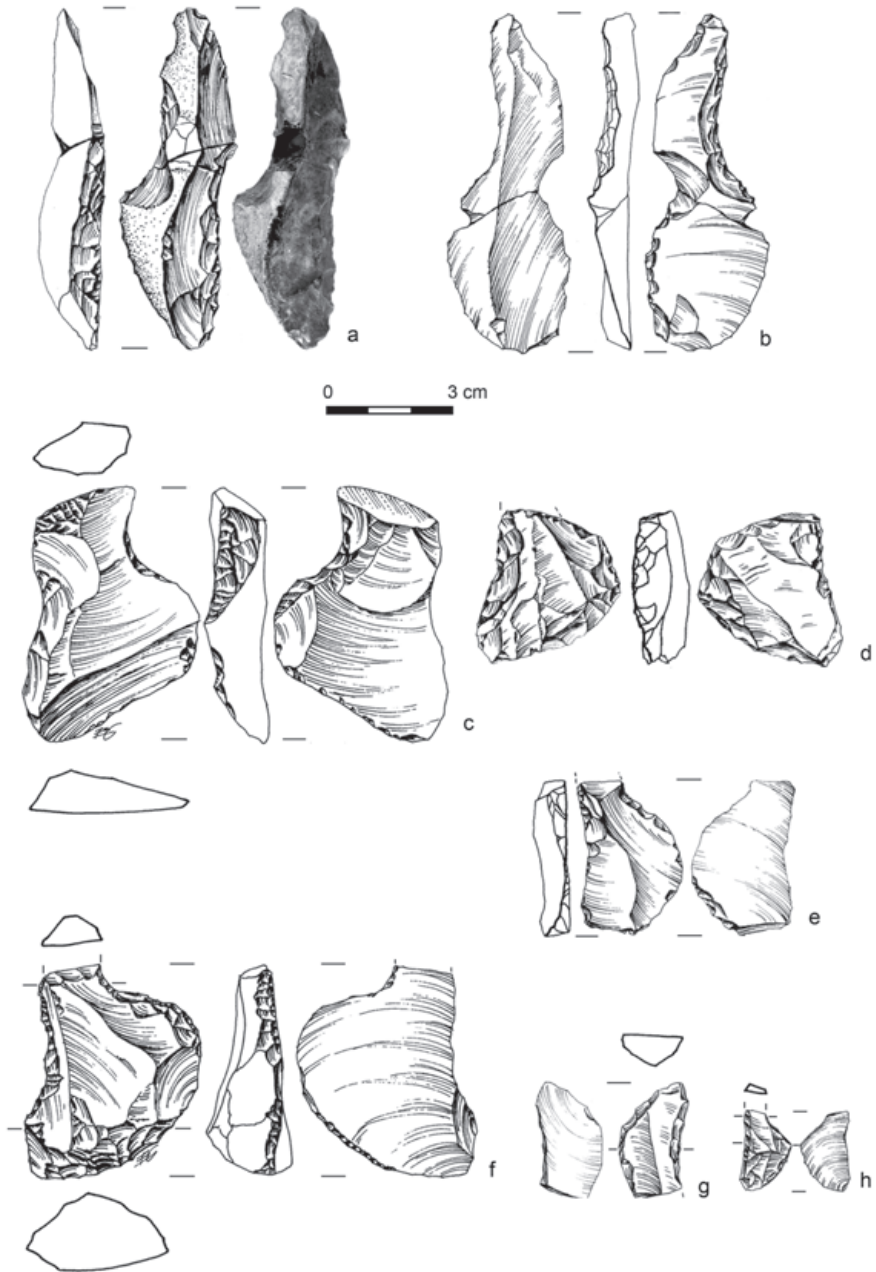
Ryc. 3. Wilczyce, stan. 10. Statuetki lewostronne.

Rys. E. Gumińska, fot. M. Gmur

Fig. 3. Wilczyce, site 10. Left-sided figurines.

Drawing by E. Gumińska, photo by M. Gmur

Surowiec czekoladowy należy do grupy krzemieni regionalnych, których wychodnie znajdowały się w rejonie Gór Świętokrzyskich w odległości od 70 do 100 km od stanowiska w Wilczycach (ryc. 6b; R. Schild 1971, s. 41, ryc. 13). Przedmioty z tego surowca mają długość od 27 do 79 mm, ale dominują wytwory w przedziale między

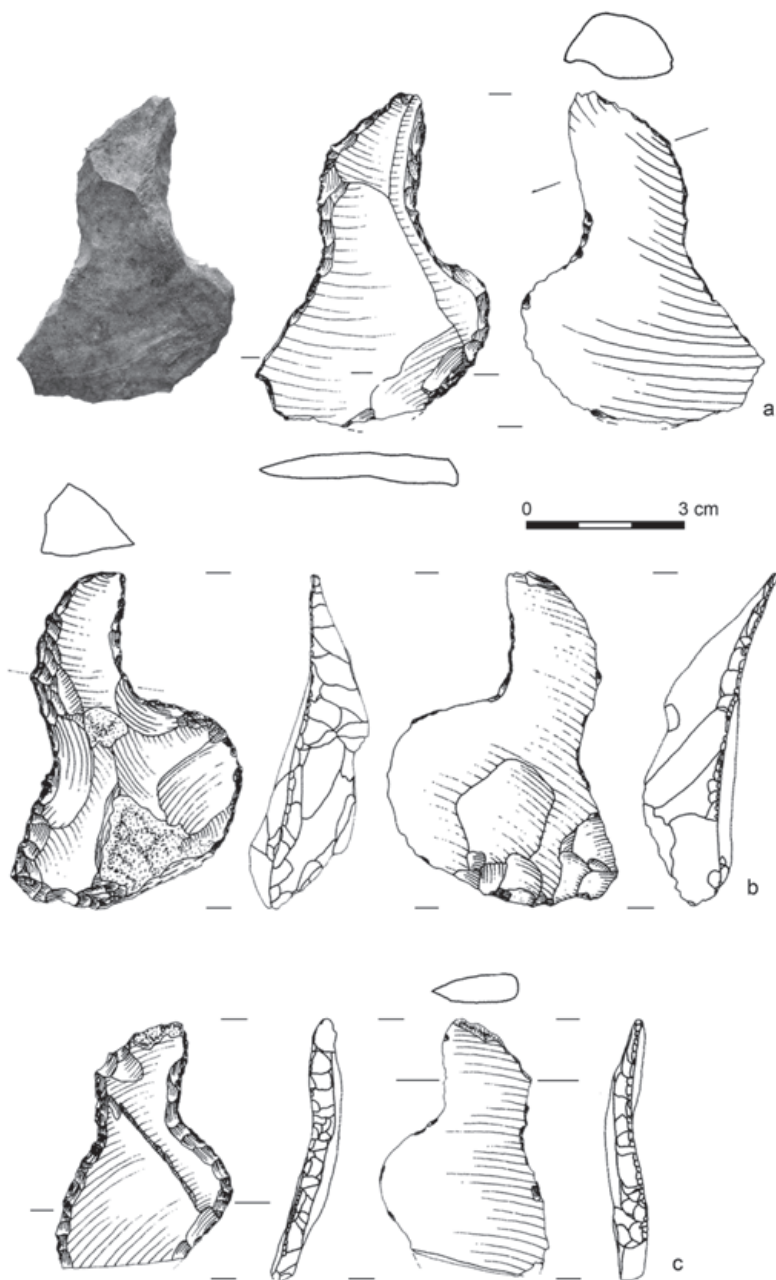

Ryc. 4. Wilczyce, stan. 10. Statuetki zniszczone i porzucone w trakcie produkcji.

Rys. E. Gumińska, fot. M. Gmur

Fig. 4. Wilczyce, site 10. Figurines damaged and abandoned in the course of their manufacture.

Drawing by E. Gumińska, photo by M. Gmur

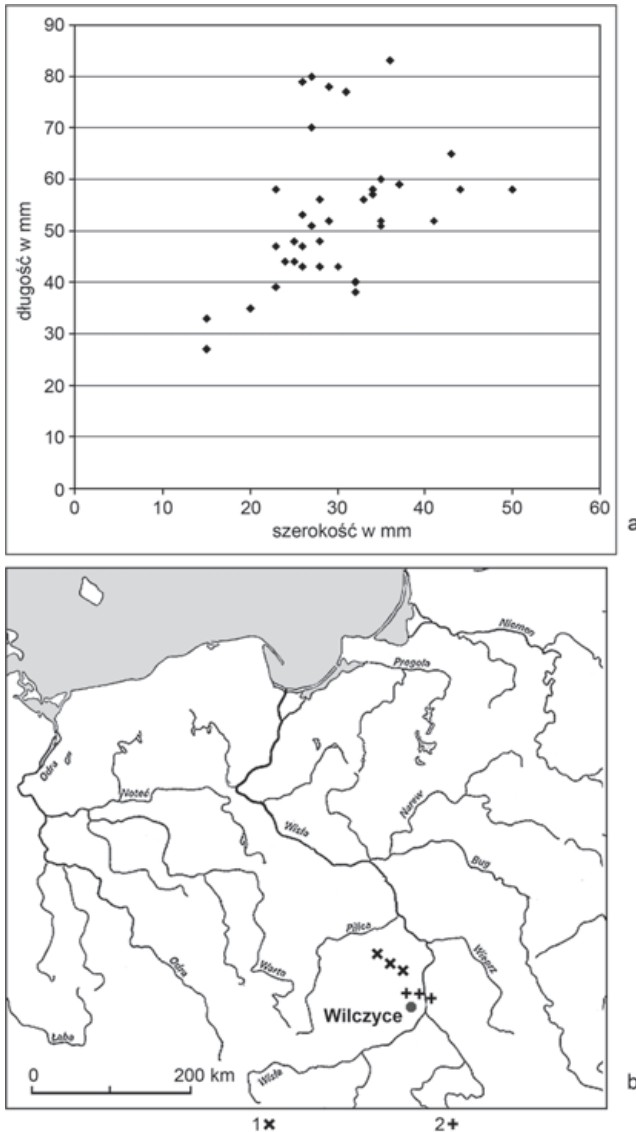

Ryc. 5. Wilczyce, stan. 10. Statuetki prawostronne.

Rys. U. Stępień, fot. M. Gmur

Fig. 5. Wilczyce, site 10. Right-sided figurines.

Drawing by U. Stępień, photo by M. Gmur

Ryc. 6. Wilczyce, stan. 10
 a – diagram długościowo-szerokościowy figurek krzemiennych; b – lokalizacja wychodni krzemieni.
 1 – wychodne krzemienia czekoladowego; 2 – wychodne krzemienia turońskiego.

Opracowali T. Boroń i T. Kowalski

Fig. 6. Wilczyce, site 10
 a – length-width diagram of flint figurines; b – localization of flint outcrops.

1 – chocolate flint outcrops;
 2 – Turonian flint outcrops.

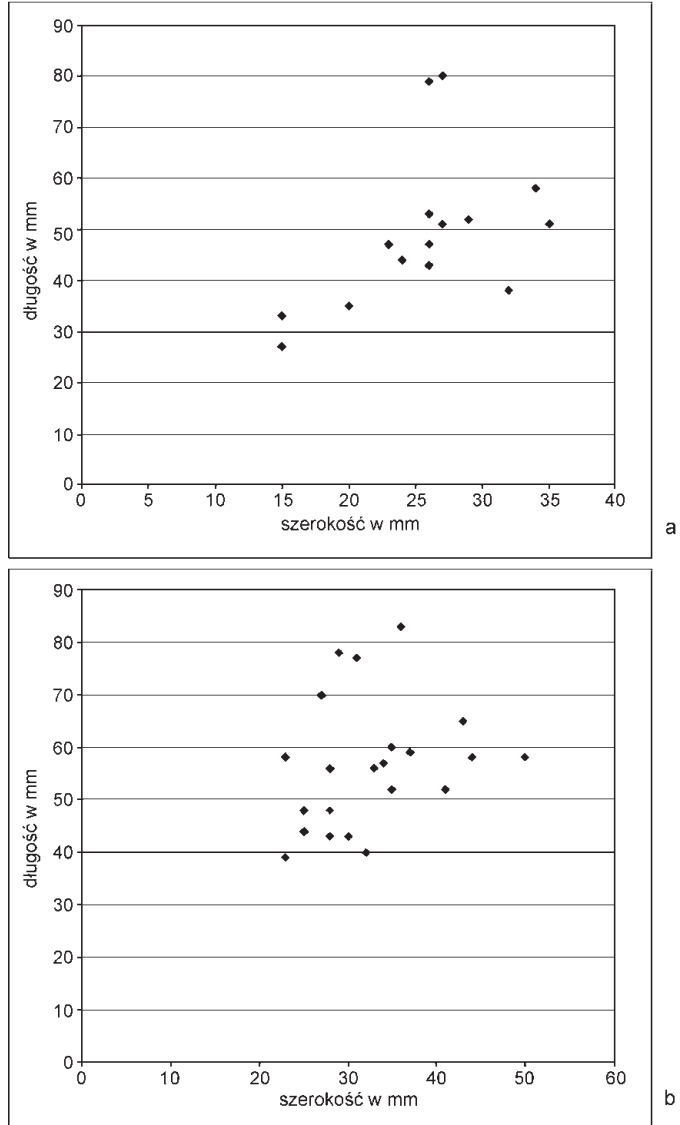
Prepared by T. Boroń
 and T. Kowalski

35 a 55 mm. Duża rozpiętość parametrów długościowo-szerokościowych, powoduje, że na diagramie dyspersja punktów tworzy bardzo rozrzedzony zbiór (ryc. 7a).

Krzemień turoński jest surowcem lokalnym występującym w odległości do 20 km od stanowiska (ryc. 6b; J. Fiedorczuk, R. Schild 2002, s. 94). Figurki wykonane z krzemienia turońskiego mają długość od 40 do 83 mm. Na wykresie długościowo-szerokościowym punkty wyznaczające zakres zmienności gabarytów grupują się w znacznie węższym przedziale niż figurek z krzemienia czekoladowego (ryc. 7b). Ta relatywnie mniejsza wielkość figurek z krzemienia czekoladowego wynika przypuszczalnie z mniejszych gabarytów konkracji przyniesionych na stanowisko.

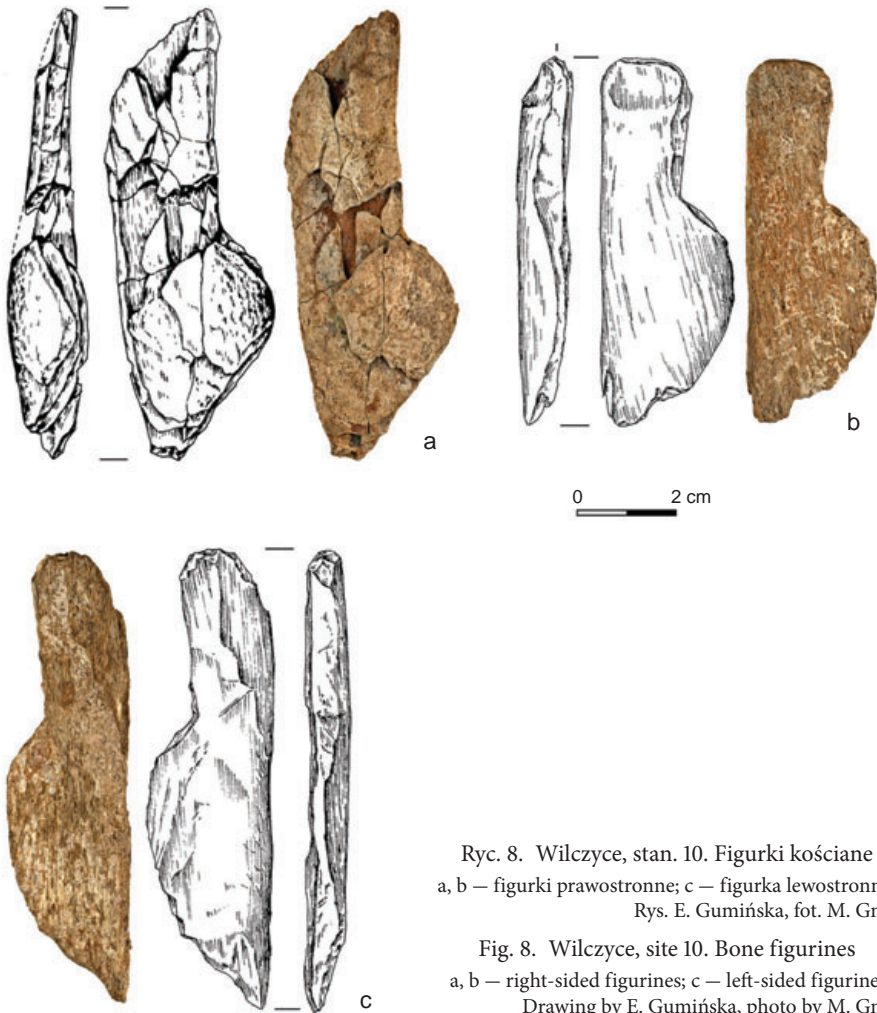
Ryc. 7. Wilczyce, stan. 10
 a – diagram długościowo-szerokościowy figurek z krzemienia czekoladowego;
 b – diagram długościowo-szerokościowy figurek z krzemienia turońskiego.
 Opracował T. Boroń

Fig. 7. Wilczyce, site 10
 a – length-width diagram of chocolate flint figurines;
 b – length-width diagram of Turonian flint figurines.
 Prepared by T. Boroń

2.1.2. Figurki kościane

Wyróżniono cztery przedmioty zaklasyfikowane jako zabytki sztuki ruchomej. Pierwszy z nich, o długości 9,2 i szerokości 3,2 mm, wykonany jest z kości słoniowej (ryc. 8a). Został on zrekonstruowany w czasie żmudnych i czasochłonnych prac laboratoryjnych przez dr. Jana Fiedorczyka. Jako surowca użyto płytki wyciętej z ciosu mamuta. Według podziału figurek należy ona do prawostronnych. Dwie następne figurki są wykonane z tkanki zbitej kości długiej. Forma prawostronna

Ryc. 8. Wilczyce, stan. 10. Figurki kościane
a, b – figurki prawostronne; c – figurka lewostronna.
Rys. E. Gumińska, fot. M. Gmur

Fig. 8. Wilczyce, site 10. Bone figurines
a, b – right-sided figurines; c – left-sided figurine.
Drawing by E. Gumińska, photo by M. Gmur

ma długość 7,4, a szerokość 2,4 mm (ryc. 8b), zaś lewostronna odpowiednio 9,4 i 2,6 mm (ryc. 8c). Ostatnia figurka jest unikatowa nie tylko ze względu na długość, ale także na kształt. Jeden bok jest prosty, natomiast drugi w części górnej ma lekko zarysowany biust przechodzący w znaczne zwężenie szerokości w części środkowej, a w partii dolnej znów występuje wypukłość krawędzi (ryc. 9). Przedmiot został wyklejony z wielu drobnych fragmentów w czasie prac gabinetowych, stąd spore ubytki. Długość zrekonstruowanego wytworu wynosi 22 cm. Do jego produkcji użyto płaskiej płytki z ciosu mamuta. Podobną statuetkę odkryto na stanowisku Gönnersdorf (G. Bosinski, G. Fischer 1974, tabl. 74:S10).

Ekspertyza archeozoologiczna pozostałości kostnych pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych wykazała brak elementów szkieletu mamuta poza ciosami (B. Bratlund 2002), co świadczy że zaopatrywano się w nie drogą zbieractwa.

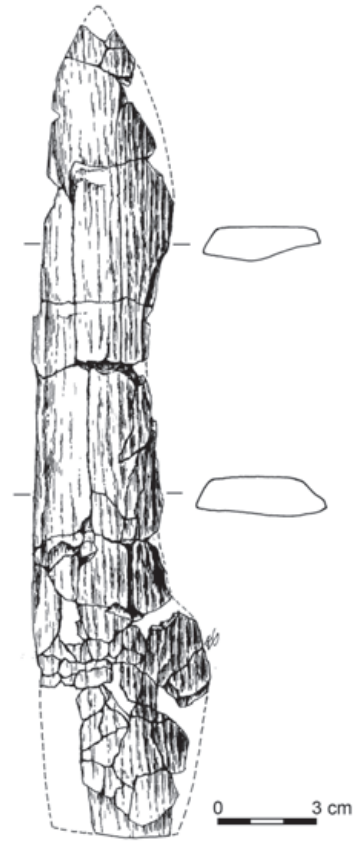
2.1.3. Dystrybucja przestrzenna figurek

Na podstawie rozrzutu przestrzennego zarysowują się trzy miejsca kumulacji – jedno w części północnej stanowiska, drugie w środkowej i trzecie w południowej (ryc. 1b). Niestety, ta część stanowiska jest zniszczona przez późniejsze osadnictwo oraz zagłębienie wodne.

Nie stwierdzono wyraźnych różnic stylistycznych pomiędzy poszczególnymi skupieniami, w każdym z nich odnotowano figurki lewo- i prawostronne. Najliczniejszy ich zbiór wystąpił w centralnej części stanowiska, wyznaczającej najintensywniejsze osadnictwo kultury magdaleńskiej, przejawiające się bogatym wyposażeniem krzemieniem i kościanym (T. Boroń 2009; 2010). Trzy oddzielne miejsca koncentracji figurek odwzorowują być może wielofazowość epizodów osadniczych społeczności magdaleńskich.

2.2. KRZEMIENNA FIGURKA ANTROPOMORFICZNA Z NIEBOROWEJ

W trakcie badań wykopaliskowych na stanowisku Nieborowa II w roku 1976 odkryto krzemieniany wytwór o nietypowym kształcie, pierwotnie zaklasyfikowany jako nieudany grocik. Jest to przedmiot o dookólnym przykrawędniowym, półstromym łuskańskim na stronie wierzchniej i dolnej (ryc. 10a, b). Niestety, brak jest odłamanego zakończenia, jak również jednego fragmentu w części dolnej. Szerokość okazu wynosi 15,5 mm, zaś grubość 2,3 mm. Fragmentaryczny stan zachowania znaleziska utrudnia interpretację typologiczną, jednak niektóre jego cechy morfologiczne, jak np. wykonanie wnęk na obu bokach, dookólny retusz oraz wcięta podstawa, sugerują, że jest to przykład krzemiennej antropomorficznej plastyki figuralnej, występującej w ugrupowaniach paraneolitycznych Wielkiej Równiny Rosyjskiej (N.N. Gurina 1973, s. 165; S.V. Ošibkina 1992, s. 43; E. Kashina 2002, s. 51). Grupa ta obejmuje wytwory sztuki notowane w kulturach z górnego dorzecza Wołgi i obszarów na północ od tego regionu (A.Â. Brûsov 1952, s. 140, ryc. 30). Wytwory te są wyraźnie odmienne od przedstawień antropomorficznych znanych z rejonu Uralu (Û.B. Serikov 2009, s. 397). Pod względem parametrów figurki reprezentują bardzo zróżnicowaną grupę: od 1,5 cm do 10 cm długości (D.A. Krajnov 1992, s. 90;

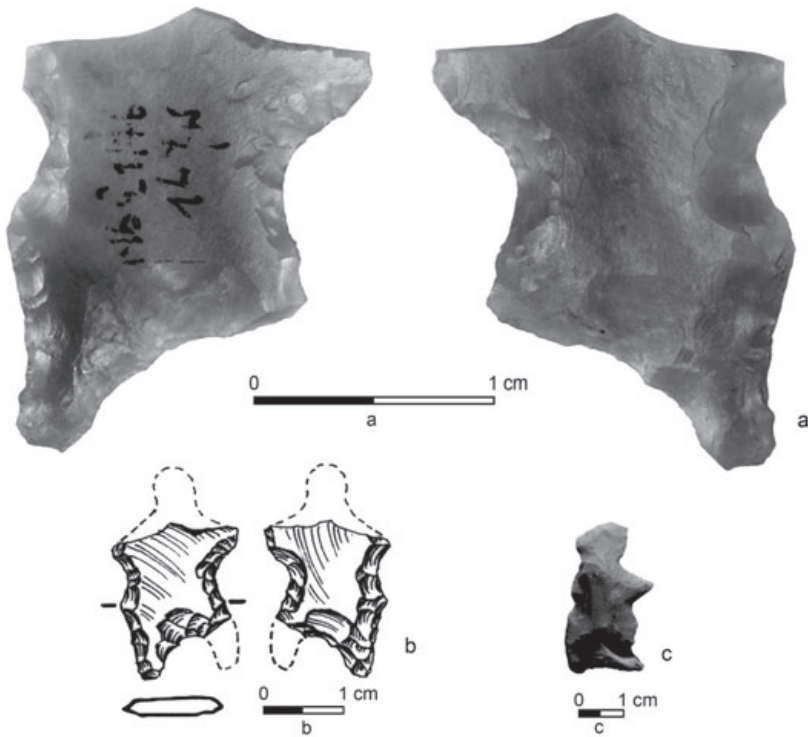

Ryc. 9. Wilczyce, stan. 10.
Figurka kościana.

Rys. E. Gumińska

Fig. 9. Wilczyce, site 10. Bone figurine.

Drawing by E. Gumińska

Ryc. 10. Figurki krzemienne

a, b – figurka krzemiana z Nieborowej; c – figurka krzemiana ze stanowiska Konczanskoje IV.

Rys. E. Gumińska, fot. M. Osiadacz

Fig. 10. Flint figurines

a, b – flint figurine from Nieborowa; c – flint figurine from the Končanskoe IV site.

Drawing by E. Gumińska, photo by M. Osiadacz

M.P. Zimina 1992, s. 119). Różny jest także sposób ich obróbki – łuskanie przykrawędne, płaskie, za pomocą którego modelowano jedynie zarys, oraz bifacjalny retusz (D.A. Krajnov 1992, s. 89; M.P. Zimina 1992, s. 120–121). Figurka z Nieborowej, zważywszy na wariant obróbki i lekko zaznaczone biodra, jest najbardziej podobna do wytworu ze stanowiska Konczanskoje IV (ryc. 10c; S.V. Ošibkina red. 1996), położonego w górnym dorzeczu Wołgi (ryc. 11). Stanowisko to należy do kultury mstńskiej (M.P. Zimina 1996, s. 195) datowanej na 3 tys. B.C. (E. Kashina 2002, s. 53).

3. WNIOSKI

Pozostałości sztuki kultury magadałeńskiej w postaci rytów bądź ruchomych przedstawień figuralnych w Polsce znajdowane są niezwykle rzadko (J. Fiedorczuk 2002, s. 34). Unikatowym miejscem jest jaskinia Maszycka, gdzie odkryto bogato zdobione przedmioty z kości i poroża (A. Marshack 1993, s. 205–216). Ornamento-

Ryc. 11. Lokalizacja geograficzna stanowisk Končanskoe IV i Nieborowa.

Opracował T. Boroń

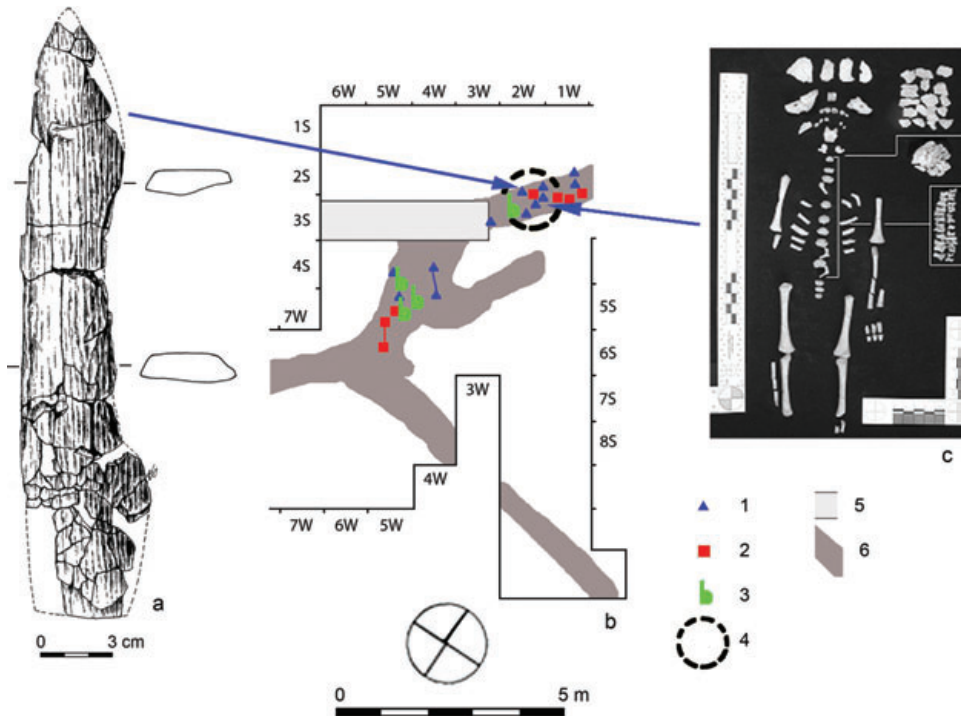
Fig. 11. Localization of Končanskoe IV and Nieborowa sites.

Prepared by T. Boroń

wany wytwór z poroża odkryto także w Kruczej Skale (K. Cyrek 1994). Natomiast znaleziska figurek, ale wykonane z hematytu, wystąpiły na stanowisku Dzierżysław 35 (B. Ginter, M. Połtowicz 2002, s. 23, ryc. 1).

Omawiane wytwory sztuki mobilnej z Wilczyc nawiązują generalnie do przedstawień kobiecych w stylu Lalinde/Gönnersdorf. Jej kanon polega na modelowaniu postaci z profilu, na którą składa się przede wszystkim tułów z szyją i uwypuklonymi pośladkami (R. Schild 2009, s. 10). Natomiast szczegółowa analiza morfologiczno-stylistyczna ujawniła, że plakietki krzemienne z Wilczyc wykazują duże podobieństwo z kamiennymi figurkami ze stanowiska Gönnersdorf (C. Höck 1992, ryc. 1:5; taż 1993, s. 262, 265) i okazy ze stanowiska Bad Kreuznach (E. Schmid 1972, s. 176), zaś kościane – do znalezisk ze stanowiska Oelknitz (R. Feustel 1970, ryc. 4; G. Bosinski 1982, tabl. 74).

Obecność największej figurki z kości słoniowej (ryc. 9) w centralnej części stanowiska w Wilczycach (ryc. 12) jest być może związana z pochówkiem dziecka

Ryc. 12. Wilczyce, stan. 10. Pozostałości osadnicze kultury magdaleńskiej

a – figurka kościana; b – plan klina mrozowego; c – szkielet dziecka; 1 – statuetki prawostronne; 2 – statuetki lewostronne; 3 – statuetki kościane; 4 – pochówek dziecka; 5 – obszar nie badany; 6 – wypełnisko klina mrozowego z zabytkami.

Opracował T. Kowalski, fot. J.D. Irish

Fig. 12. Wilczyce, site 10. Magdalenian settlement remains

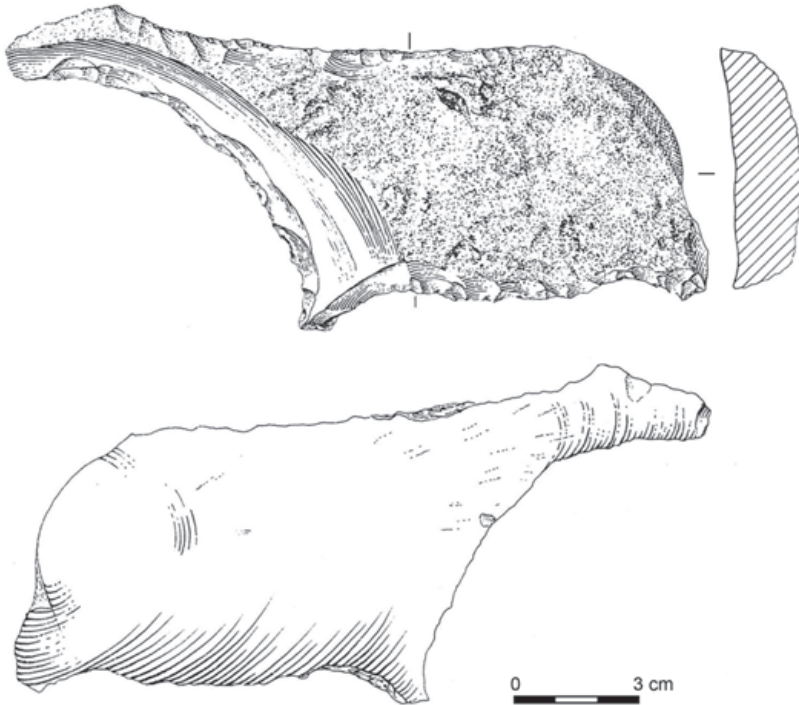
a – bone figurine; b – plan of the ice wedge; c – child skeleton; 1 – right-sided figurines; 2 – left-sided figurines; 3 – bone figurines; 4 – child burial; 5 – unexplored area; 6 – ice wedge with artefacts.

Prepared by T. Kowalski, photo by J.D. Irish

(J.D. Irish, B. Bratlund, R. Schild, E. Kolstrup, H. Królik, D. Mańka, T. Boroń 2008), a jej nietypowy kształt mógł symbolizować kobietę w ciąży. Wyjątkowość tej figurki podkreśla także znikoma liczba podobnie interpretowanych wytworów nie tylko w kulturze magdaleńskiej, ale generalnie w paleolicie (J.K. Kozłowski 2000, s. 526). Kobieta w ciąży ma wyobrażać jedna z figurek odkrytych na stanowisku Kostenki 13 (J.K. Kozłowski 2004, s. 487, ryc. 430).

Krzemienne wytwory sztuki w kulturze magdaleńskiej są niezwykle rzadkie. Poza antropomorficznymi figurkami z Wilczyc, odkryto jeszcze figurkę konia na stanowisku Étiolles we Francji (ryc. 13; N. Pigeot 2004, ryc. 149). Występowanie przedmiotów sztuki w Wilczycach potwierdza sugestię, że odnotowywane są one jedynie na dużych stanowiskach (G.-C. Weniger 1989, s. 355).

W przypadku figurki z Nieborowej określenie jednostki taksonomicznej, z którą należałoby ją łączyć, jest zadaniem znacznie trudniejszym z uwagi na brak analogii.

Ryc. 13. Figurka krzemienista ze stanowiska Étioilles.

Wg N. Pigeot 2004, s. 173

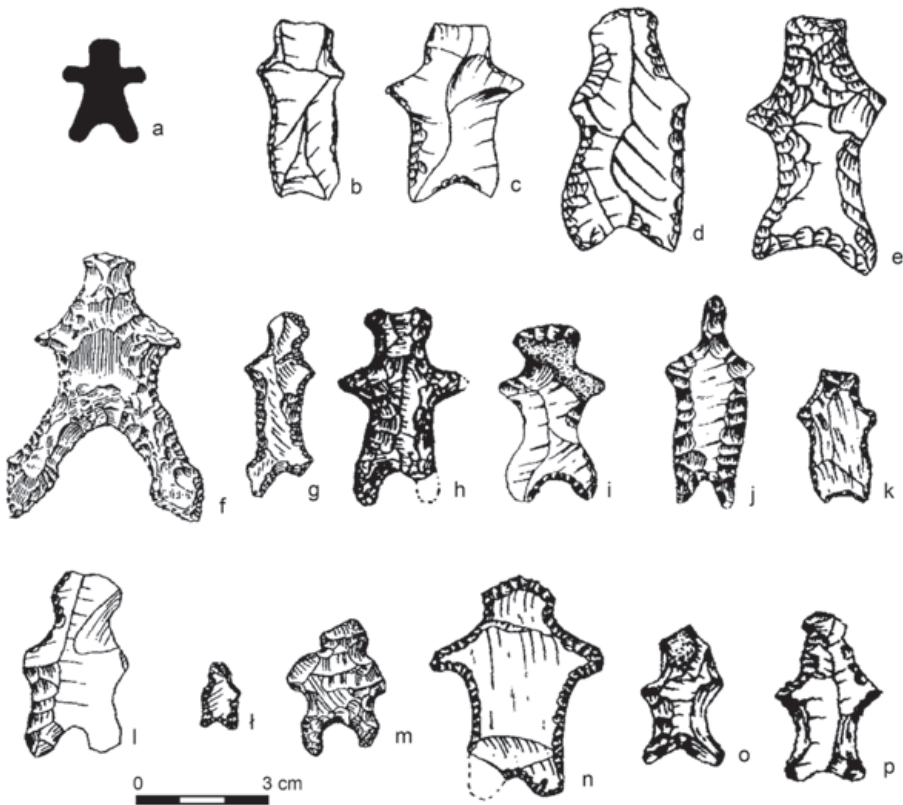
Fig. 13. Flint figurine from the Étioilles site.

After N. Pigeot 2004, p. 173

Wyraźne nawiązania stylistyczne do figurek z terenów położonych nad górną Wołgą, skłaniają do przyjęcia hipotezy, że reprezentuje ona podobny horyzont chronologiczny, a więc jej wiek można określić między 3 a 2 tys. B.C. Na stanowisku Nieborowa II w wykopie 1 z jednostek kulturowych, które mieszczą się w tym przedziale chronologicznym, stwierdzono na podstawie materiału ceramicznego obecność kultur: amfor kulistych, ceramiki sznurowej i mierzanowickiej.

Dotychczas odnotowane w społecznościach rolniczych na ziemiach polskich schematyczne przedstawienia postaci ludzkich w formie figurek wykonywane były z gliny (M. Kaczanowska 2006, s. 46–47; M. Kaczanowska, J.K. Kozłowski 2002; A. Zakościelna 2002; R. Kirkowski 1987; L. Czerniak 1994, ryc. 14:13).

Następna rozpatrywana hipoteza odnośnie afiliacji kulturowej krzemiennej statuetki z Nieborowej dotyczy paraneolitycznych ugrupowań zbieracko-łowiec-kich. Pomimo braku takowych wyrobów sztuki mobilnej z surowca krzemienego w inwentarzach z Europy północno-wschodniej – Litwa, Estonia, Łotwa, Białoruś (M.P. Zimina 1992, s. 112) – prawdopodobieństwo występowania owych przedmiotów w tych społecznościach jest o wiele większe niż w kulturach rolniczych neolitu i epok metali. Ich nieobecność w zespołach paraneolitycznych jest być może

Ryc. 14. Figurki krzemienne z grupy 1
a – figurka modelowa; b-p – figurki rzeczywiste.

Wg E. Kashiny 2002, s. 54

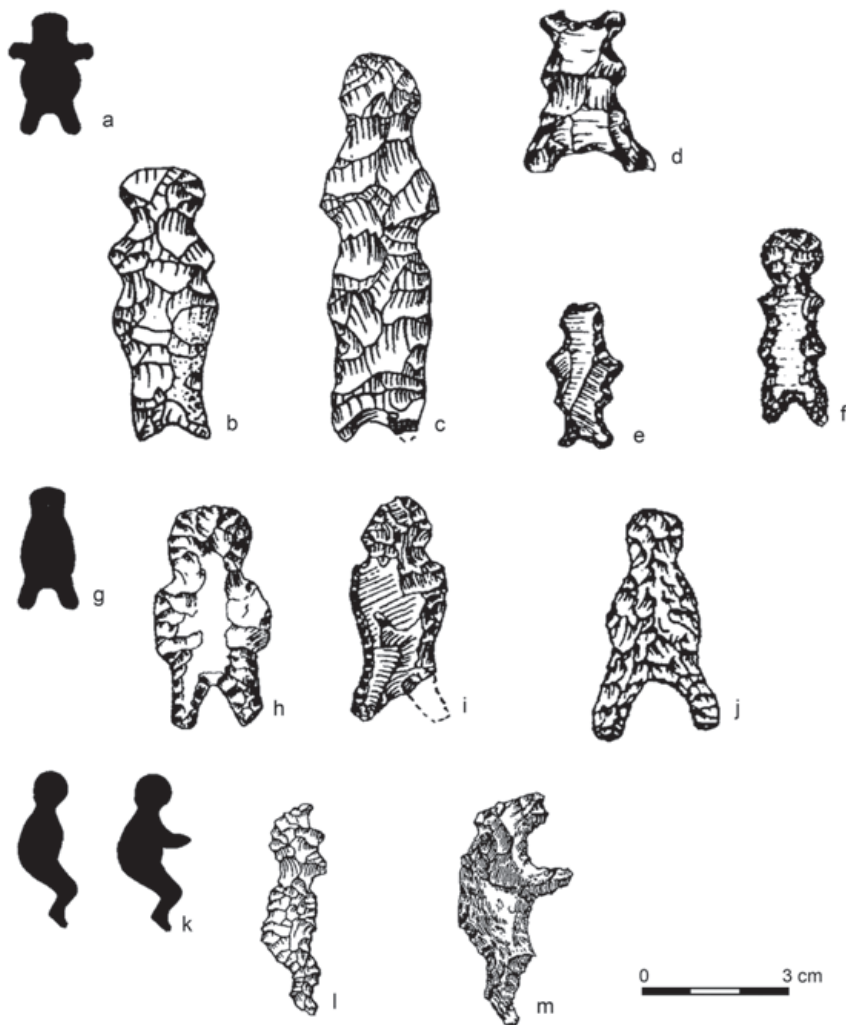
Fig. 14. Flint figurines from group 1
a – model figurine; b-p – real figurines.

After E. Kashina 2002, p. 54

kwestią aktualnego stanu badań. Być może nowe wykopaliska lub opracowanie wydobytych już materiałów doprowadzą do zmiany tego obrazu. Analogiczna sytuacja miała miejsce w odniesieniu do kultury magdaleńskiej, skąd znano jedynie figurki wyrabiane z kości i kamienia. Dopiero wykopaliska na stanowisku w Wilczycach pokazały, że produkowano je także z krzemienia (J. Fiedorczuk 2001; J. Fiedorczuk, B. Bratlund, E. Kolstrup, R. Schild 2007).

Obecności krzemiennej plastyki figuralnej W.F. Isajenko (1969, s. 51) doszukiwał się natomiast na obszarze Białorusi. Jednak domniemane wytwory sztuki okazały się formami narzędziowymi bądź przypadkowymi.

Znane są natomiast z wielu stanowisk strefy nadbałtyckiej figuralne przedstawienia symbolizujące ludzi i świat zwierząt wykonywane z surowców organicznych (L.Û. Ânits 1973, s. 208; tabl. 60, 61; J.A. Loze 1970, tabl. 2; taż 1979, tabl. 51, 52), w tym z tak spektakularnego stanowiska jak Šventoji (R. Rimantienė 1979; 2005).

Ryc. 15. Figurki krzemienne z grup 2, 3, 4

a – figurka modelowa grupy 2; b-f – figurki rzeczywiste; g – figurka modelowa grupy 3; h-j – figurki rzeczywiste;
k – figurka modelowa grupy 4; l, m – figurki rzeczywiste.

Wg E. Kashiny 2002, s. 55

Fig. 15. Flint figurines from groups 2, 3, 4

a – model figurine from group 2; b-f – real figurines; g – model figurine from group 3; h-j – real figurines;
k – model figurine from group 4; l, m – real figurines.

After E. Kashina 2002, p. 55

Schematyczne rytę przedstawiające sylwetki ludzkie na ceramice odkryto na stanowisku w południowej Białorusi, około 400 km od Nieborowej (M. Kryvalcëvič 2008, s. 266). Są one datowane metodą porównawczą na 3 tys. B.C. (M. Kryvalcëvič 2008, s. 273). Z obszaru Polski z ugrupowaniami paraneolitycznymi wiąże się antropomorficzną i zoomorficzną glinianą plastykę figuralną odkrywana na stanowiskach

Ryc. 16. Rozprzestrzenienie figurek krzemiennych

a – grupa 1; b – grupa 2; c – grupa 3; d – grupa 4a; e – grupa 4b; f – kultura kargopolska; g – kultura mstyńska; h – kultura wołosowska; i – kultura ceramiki azbestowej; j – kultura białomorska.

Wg E. Kashiny 2002, s. 52, z uzupełnieniami T. Boronia

Fig. 16. Distribution of flint figurines

a – group 1; b – group 2; c – group 3; d – group 4a; e – group 4b; f – Kargopol culture; g – Msta culture; h – Volosovo culture; i – Asbestos Ware culture; j – Belomor culture.

After E. Kashina 2002, p. 52, updated by T. Boroń

północnej Polski (J. Okulicz 1973, s. 138–143; E. Kempisty 1973, s. 28; M. Gula 1977, s. 373; B. Jóźwiak 2003, s. 145).

Na obecnym etapie badań, przy niewystarczającej liczbie danych, sprecyzowanie przynależności kulturowej krzemiennych statuetki z Nieborowej jest bardzo trudne. Spowodowane jest to niewystępowaniem krzemiennych sztuki zarówno w społeczeństwach neolitycznych i paraneolitycznych na ziemiach polskich, jak

i w strefie nadbałtyckiej (Litwa, Estonia, Łotwa). Jednak zbieżności morfologiczno-stylistyczne z figurkami z obszarów górnonadwożańskich sprawiają, że ten kierunek rozważań kulturowych wydaje się właściwy, pomimo braku, co należy wyraźnie podkreślić, ceramiki kultur paraneolitycznych w Nieborowej.

Znaczące różnice w chronologii i stylistyce między figurkami z Wilczyc i Nieborowej odzwierciedlają również odmienny system wartości. Z wielu teorii objaśniających znaczenie i funkcję wilczyckich figurek najpoważniejsza wydaje się hipoteza głoszona przez prof. M. Otte (1990, s. 189), że stanowią one wspólny symbol manifestujący jedność społeczności późnomagdaleńskich w Europie.

Natomiast w przypadku figurek górnowożańskich, ze względu na ich kształt i stylistykę, usystematyzowanie funkcji, jaką pełniły w społecznościach myśliwsko-zbierackich, jest dużo bardziej złożone i skomplikowane, co wynika także z różnych miejsc ich znalezienia, np. w grobach i w obiektach mieszkalnych. Według niektórych opinii należy je rozpatrywać oddzielnie dla poszczególnych regionów geograficznych i okresów chronologicznych (S.V. Studzicka 1971). Statuetki przedstawiają sylwetki męskie (grupa 1; ryc. 14), kobiece (grupa 2; ryc. 15) oraz mitycznych stworów (grupa 3 i 4; ryc. 15) i reprezentują realne postacie, kult przodków (grupa 1 i 2), herosów (grupa 3 i 4); (E. Kashina 2002, s. 55) bądź odwzorowują szamański kostium wykorzystywany w mistycznych obrzędach (Ū.B. Serikov 2009, s. 405).

Według systematyki podziału cechy morfologiczne statuetki z Nieborowej zbliżają ją do wyrobów z grupy 2 (ryc. 16). Przedmioty należące do tej grupy, być może stanowią również wizerunki kobiet w ciąży (S. Zamiatnin 1948, s. 102).

Studia nad plastyką figuralną z dwóch odrębnych chronologicznie horyzontów kulturowych – magdaleńskiego i paraneolitycznego – pokazują, że w tym pierwszym występuje wyraźne zestandaryzowanie formy, wyrażające się spójnością stylistyczną, co widoczne jest na przykładzie zebranej kolekcji. Natomiast jednostkowy wyrób z Nieborowej, ze względu na izolację chronologiczno-terytorialną, wymusza stawianie hipotez odwołujących się do porównań z ugrupowaniami kulturowymi z górnego dorzecza Wołgi.

Słowa kluczowe: plastyka figuralna, kultura magdaleńska, paraneolit, Polska południowa i południowo-wschodnia

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

- „APolski” — „Archeologia Polski”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź (od 1990 r. Warszawa).
- Sztuka pradziejowa* — *Sztuka pradziejowa ziem polskich. Katalog wystawy*, Gniezno.
- Iskusstvo...* — *Iskusstvo kamennogo veka*, S.V. Ošibkina, D.A. Krajnov, M.P. Zimina red., Moskwa.

Literatura

Ä n i t s L. Ü.

- 1973 *Neolitičeskie pamätniki Èstonii i ih hronologiã*, *Materialy i issledovaniã po arheologii SSSR, Leningrad*, t. 172, s. 202–209.

B o r o Ń T.

- 2004 *Charakterystyka osadnictwa z epoki kamienia i epoki brązu w Nieborowej st. I, woj. lubelskie, na przykładzie wykopów 4, 7, 8*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 52, s. 89–129.
- 2006a *Organizacja przestrzeni w krzemienicach mazowszańskich na przykładzie zespołów krzemienicznych ze stanowiska Nieborowa I, gm. Sawin, woj. lubelskie*, „APolski”, t. 51, z. 1–2, s. 13–41.
- 2006b *Zawołocze. Stone and Bronze Age settlement in the Łęczyńsko-Włodawski Lakeland (Lublin Province)*, [w:] *Suyanggae and her Neighbours*, L. Domańska, Y. Lee red., Łódź, s. 239–256.
- 2007 *Organizacja przetwórstwa surowca krzemienicznego na przykładzie pracowni ze stanowiska Nieborowa I na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 9, s. 165–211.
- 2009 *Specyfika, znaczenie i funkcja wytworów kościanych i rogowych w kulturze magdaleńskiej na przykładzie stanowiska Wilczyce 10, pow. Sandomierz*, „APolski”, t. 54, z. 2, s. 189–207.
- 2010 *Le mobilier magdalénien en matières dures d'origine animale du site de Wilczyce 10 (district de Sandomierz, Pologne)*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, t. 107, z. 3, s. 507–520.

B o s i n s k i G.

- 1982 *Die Kunst der Eiszeit in Deutschland und in der Schweiz*, Bonn.

B o s i n s k i G., F i s c h e r G.

- 1974 *Die Menschendarstellungen von Gönnersdorf der Ausgrabung von 1968*, Wiesbaden.

B r a t l u n d B.

- 2002 *The faunal remains from Wilczyce*, [w:] *Recent studies in the Final Palaeolithic of the European Plain, Proceedings of a UISPP Symposium, 14–17 October 1999*, B.V. Eriksen i B. Bratlund red., Jutland Archaeological Society Publications, t. 39, Århus, s. 101–107.

B r ũ s o v A. Ä.

- 1952 *Očerki po istorii plemen èvropskoj časti SSSR v neolitičeskuü èpohu*, Moskva.

C y r e k K.

- 1994 *Der Jungpaläolithische Höhlenfundplatz Krucza Skala in Mittelpolen*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, t. 24, z. 4, s. 367–374.

C z e r n i a k L.

- 1994 *Wczesny i środkowy okres neolitu na Kujawach 5400–3650 p.n.e.*, Poznań.

F e u s t e l R.

- 1970 *Statuettes féminines paléolithiques de la République Démocratique Allemande*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, t. 67, z. 1, s. 12–16.

F i e d o r c z u k J.

- 2001 *Figurki Wenus – wytwory magdaleńskiej sztuki ruchomej z Wilczyc, pow. Sandomierz*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 49, s. 41–44.
- 2002 *Paleolityczne figurki „Wenus” ze stanowiska kultury magdaleńskiej w Wilczycach, pow. Sandomierz*, [w:] *Sztuka prądziejowa...*, s. 34–40.

F i e d o r c z u k J., B r a t l u n d B., K o l s t r u p E., S c h i l d R.

- 2007 *Late Magdalenian feminine flint plaquettes from Poland*, „Antiquity”, t. 81, z. 311, s. 97–105.

- Fiedorczyk J., Schild R.
2002 *Wilczyce – a new Late Magdalenian site in Poland*, [w:] *Recent studies in the Final Palaeolithic of the European Plain, Proceedings of a UISPP Symposium, 14–17 October 1999*, B.V. Eriksen i B. Bratlund red., Jutland Archaeological Society Publications, t. 39, Århus, s. 91–100.
- Ginter B., Połtowicz M.
2002 *Sztuka ruchoma z magdaleńskiego stanowiska w Dzierżysławiu na Górnym Śląsku*, [w:] *Sztuka pradziejowa...*, s. 22–29.
- Gula M.
1977 *Bursztynowa plastyka figuralna epoki kamienia w Polsce*, „APolski”, t. 22, z. 2, s. 369–387.
- Gurina N. N.
1973 *Neolitičeskie plemena Valdajskoj vozvyšennosti*, *Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR*, Leningrad, t. 172, s. 159–168.
- Höck C.
1992 *Die Frauenstatuetten von Gönnersdorf und Andernach*, „Archäologische Information”, t. 15, s. 156–159.
1993 *Die Frauenstatuetten des Magdalénien von Gönnersdorf und Andernach*, „Jahrbuch des Römisch- Germanischen Zentralmuseums Mainz”, t. 40, nr 1, s. 253–316.
- Irish J.D., Bratlund B., Schild R., Kolstrup E., Królik H., Mańka D., Boroń T.
2008 *A Late Magdalenian perinatal human skeleton from Wilczyce, Poland*, „Journal of Human Evolution”, t. 55, s. 736–740.
- Isaenko V. F.
1969 *Nekotorye proizvedeniâ iskusstva neolitičeskoj èpohi Poles’â*, [w:] *Tezisy dokladov k konferencii po arheologii Bèlarussii*, Minsk, s. 46–52.
- Jóźwiak B.
2003 *Społeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyczeczu Odry i Wisły*, Poznań.
- Kaczanowska M.
2006 *Środkowa faza rozwoju kultury lendzielskiej w Małopolsce – grupa pleszewsko-modlnicka*, [w:] *Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi*, M. Kaczanowska red., Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie, t. 1, Kraków, s. 37–52.
- Kaczanowska M., Kozłowski J. K.
2002 *Anthropomorphic and zoomorphic clay figurines from the middle phase of the Lengyel culture in southern Poland*, „Archeologické rozhledy”, t. 54, z. 1, s. 129–136.
- Kashina E.
2002 *Anthropomorphic flint sculpture of the European Russian forest zone*, „Anthropologica et Praehistorica”, t. 113, s. 51–60.
- Kempisty E.
1973 *Kultura ceramiki grzebykowo-dółkowej na Mazowszu i Podlasiu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 38, z. 1, s. 3–76.
- Kirkowski R.
1987 *Gliniana figurka kobiety z Łasina, woj. toruńskie*, [w:] *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, T. Wiślański red., Toruń, s. 201–205.
- Kozłowski J. K.
2000 (rec.) *The Venus figurines. Textiles, basketry, gender and status in the upper Paleolithic*. O. Soffer, J.M. Adovasio, D.C. Hyland, [w:] *Comments*, „Current Anthropology”, t. 41, z. 4, s. 526–527.

- 2004 *Wielka historia świata. Świat przed „rewolucją” neolityczną*, t. 1, Kraków.
- Kowalewska - Marszałek H., Włodarczak P.
- 2002 *Wyniki badań powierzchniowych na stanowisku paleolitycznym w Wilczycach, pow. Sandomierz*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 54, s. 19–60.
- Krajnov D. A.
- 1992 *Ruskaâ ravnina, centr*, [w:] *Iskusstvo...*, s. 68–111.
- Kryvalcëvič M.
- 2008 *Graviravanyâ vyâvy i arnamentalnae azdablenne na kascânyh vyrabah z vozera Vâčera*, [w:] *Na pograniczu światów. Studia z międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60 rocznicę urodzin*, J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt red., Poznań, s. 265–276.
- Loze J. A.
- 1970 *Seno ticejumu un tradiciju atspolojuas akmens laikmeta maksala austrumbaltija*, „Arheologija un etnografija”, t. 9, s. 9–30.
- 1979 *Pozdnij neolit i rannaâ bronza Lubanskoj Ravniny*, Riga.
- Mackiewicz H.
- 1968 *Nieborowa, pow. Chełm Lubelski*, Informator Archeologiczny, Badania rok 1967, Warszawa, s. 14–16.
- 1978 *Nieborowa, gm. Sawin, woj. chełmskie, Stanowisko 2*, Informator Archeologiczny, Badania 1977, Warszawa, s. 14.
- Marshack A.
- 1993 *Maszycka iconography. A study of the dispersed symbol systems of the Magdalénien à Navettes*, [w:] *Maszycka Cave a Magdalenian site in southern Poland*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, t. 40, nr 1, s. 205–216.
- Okulicz J.
- 1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Monografie dziejów społecznych i politycznych Warmii i Mazur, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Ošibkina S. V.
- 1992 *Obščaa charakteristika èpohi*, [w:] *Iskusstvo...*, s. 41–44.
- Ošibkina S. V. red.
- 1996 *Neolit severnoj Evrazii*, Moskwa.
- Otte M.
- 1990 *Relations transculturelles et transrégionales dans l'art mobilier*, [w:] *L'art des objets au paléolithique*, J. Clottes red., Paris, t. 2, s. 185–194.
- Pigeot N.
- 2004 *Les derniers magdaléniens d'Étiolles. Perspectives culturelles et paléohistoriques*, XXXVII supplément Gallia Préhistoire, Paris.
- Rimantiènė R.
- 1979 *Šventoji – Narvos kultūros gyvenvietės*, Vilnius.
- 2005 *Die Steinzeit fischer an der Ostsee lagune in Litauen*, Vilnius.
- Schild R.
- 1971 *Lokalizacja prehistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na północno-wschodnim obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich*, „Folia Quaternaria”, t. 39, s. 1–61.
- 2009 *Paleolityczne figurki kobiet z Wilczyc*, „Archeologia Żywa”, t. 4, s. 8–11.
- Schmid E.
- 1972 *Eine jungpaläolithische Frauenfigur aus Achat von Weiler bei Bingen*, „Quartär” 23/24, s. 175–180.
- Serikov Ū. B.
- 2009 *Kremnëvaâ skul'ptura Urala, Tverskoj Arheologičeskij Sbornik, Tver'*, t. 7, s. 391–410.

- Studzicka S. V.
1971 *Otraženie ètničeskikh processov v melkoj plastike drevnejšego naseleniâ severa Èvropskoj časti SSSR*, [w:] *Istoriâ i kul'tura Vostočnoj Èvropy po arheologičeskim dannym*, S.M. Orešnikov, T.B. Popova, W.M. Raušenbah, A.P. Smirnov, M.V. Fehner red., Moskva, s. 23–45.
- Weniger G.-C.
1989 *The Magdalenian in western central Europe: settlement pattern and regionality*, „Journal of World Prehistory”, t. 3, z. 3, s. 323–372.
- Więckowska H., Chmielewska M.
2007 *Materiały do badań osadnictwa mezolitycznego w mikroregionie Luta, woj. Lubelskie*, Warszawa.
- Wiśniewski T.
2008 *Kolekcja zabytków ze stanowiska kultury późnomagdaleńskiej w Wilczycach, pow. sandomierski*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 10, s. 191–198.
- Zakościelna A.
2002 *Przejawy sztuki w kulturze wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*, [w:] *Sztuka pradziejowa...*, s. 63–67.
- Zamiatnin S.
1948 *Miniaturnye kremnevye skulptury v neolite severo-vostočnoj Èvropy*, „Sovetskaâ arheologia”, t. 10, s. 85–123.
- Zimina M. P.
1992 *Zapad Rysskoj ravniny*, [w:] *Iskusstvo...*, s. 112–130.
1996 *Mstinskaâ kul'tura*, [w:] S.V. Ošibkina red., s. 193–198.

TOMASZ BOROŃ, HALINA KRÓLIK, TOMASZ KOWALSKI

FLINT AND BONE ANTHROPOMORPHIC FIGURINES OF PREHISTORIC COMMUNITIES FROM POLISH LANDS

S u m m a r y

The article presents anthropomorphic figurines made of bone and flint, found on two sites, Wilczyce and Nieborowa in southeastern Poland (Fig. 1a).

Excavations in Wilczyce carried out between 1998 and 2010 provided numerous flint and bone artefacts connected with Magdalenian settlement. ¹⁴C dating has placed the site in the second Greenland stadial (upper Oldest Dryas). The total number of figurines found during survey and excavations amounted to 54; 50 were made of flint and four of bone. There were three spots of their concentration: in the northern part of the site, in the center and at the southern end (Fig. 1b). The classification of flint figurines into right- (27, Figs 2, 5) and left-sided (23, Fig. 3) was carried out based on the placement of the buttocks. The presence of all stages of production indicates that they were probably made on site (Fig. 4). Flint figurine length varies between 27 and 83 mm (Fig. 6a). They were made of two kinds of flint: chocolate and Turonian (Figs 6b; 7a, b).

Among the bone figurines three are of approximately the same length (Fig. 8), while the fourth is distinguished by shape as well as size (Fig. 9). Its presence in the central part of the site (Fig. 12) has been associated potentially with a child burial discovered there. Flint sculptures from Magdalenian culture are seldom found. The only other find apart from the Wilczyce figurines is a horse from the Étioilles site in France (Fig. 13).

The Nieborowa site was discovered during a survey in 1962–1963; excavations were conducted from 1964 to 1977. Diverse archeological data from the Terminal Paleolithic to the Early Iron Age were

obtained. The figurine originating from the site has been preserved fragmentarily (Fig. 10a, b), but its morphological and stylistic characteristics represent a canon noted in flint anthropomorphic figural art occurring in paraneolithic groups from the Great Russian Plain. The figurine from Nieborowa is most similar to an object from Končanskoe IV (Fig. 10c) lying in the upper Volga basin (Fig. 11). Four groups have been distinguished based on shape among the flint figurines (Figs 14, 15) and the Nieborowa object falls into group 2 of this classification (Fig. 16).

Keywords: figural arts, Magdalenian culture, Paraneolithic, southern and southeastern Poland

Translated by Iwona Zych

Adres Autorów:

Mgr Tomasz Boroń
mgr Halina Królik
mgr Tomasz Kowalski
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
boron@iaeapan.edu.pl
krolik@iaeapan.edu.pl
tkowalski@iaeapan.edu.pl